

Dynamics of political crises: managerial and technological dimension

UDC: 323.2

DOI: 10.15421/172227

Serhii StavchenkoDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4091-868X>, 1-703@i.ua

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The aim of the study is to reveal the managerial and technological content of the dynamic aspect of political crises in a democratic process. The study is based on the application of postulates of systemic and synegetic approaches. Procedural and dynamic features of political crisis management in the conditions of democratic political systems are revealed. The stages of crisis development in the context of democratic political system development are singled out: 1) prodromal, when in the depths of political stability the preconditions of the future crisis mature; 2) manifest, when there is a rapid exacerbation of all contradictions, deterioration of social dynamics, intensification of major crisis processes that occurred at the previous stage in sleep, the accumulation of destructive forces, disrupted the normal functioning of social (political) institutions, deinstitutionalization process, etc.; 3) culminating, when there is a decline in the development of the political system, dysfunctional processes reach peak values, there is a stratification of the population by type of political activity; 4) reorganization, when there are opportunities to overcome the crisis, there is a mitigation of crisis processes. It is proved that at each stage a peculiar type of political situation is formed: at the prodromal stage a pre-crisis political situation is formed, which is characterized by cessation of growth of welfare, emergence of crisis elements and preconditions in various spheres of public life; at the manifest stage a crisis situation is formed, which is characterized by a decrease in the level of welfare of the population, increasing dysfunction of social institutions; at the culminating stage, the crisis situation is transformed into a stabilized crisis situation, which is characterized by the cessation of declining welfare, there are tendencies to recover in various spheres of public life; at the rehabilitation stage, a post-crisis situation is emerging, against the background of which strategies for overcoming the political crisis are being successfully implemented.

Keywords: crisis management, bifurcation zone, stages of political crisis, crisis situation, problem management, benchmarking, reform, revolution

Citation: Stavchenko, S. (2022). Dynamics of political crises: managerial and technological dimension. *Grani*, 25 (2), 82-87.

Динаміка політичних криз: управлінсько-технологічний вимір

Ставченко Сергій

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Метою дослідження є розкриття управлінсько-технологічного змісту динамічного аспекту політичних криз в умовах демократичного процесу. Дослідження ґрунтується на застосуванні постулатів системного і синегретичного підходів. Розкрито процесуально-динамічні особливості управління політичною кризою в умовах демократичних політичних систем. Виділено етапи розгортання кризової ситуації в контексті розвитку демократичної політичної системи: 1) продромальний, коли в надрах політичної стабільності визрівають передумови майбутньої кризи, яка ще непомітна, проте знижується активність, гальмується оновлення, нарастають негативні приховані тенденції, тобто накопичується ентропія, дезорганізаційні, хаотичні тенденції; 2) маніфестативний, коли відбувається швидке загострення всіх протиріч, погіршення показників соціальної динаміки, активізація основних кризових процесів, які заходилися на попередньому етапі у сплячому режимі, накопичення руйнівних сил, порушується нормальне функціонування соціальних (політичних) інститутів, реалізується процес деінституціоналізації тощо; 3) кульмінаційний, коли спостерігається спад розвитку політичної системи, дисфункціональні процеси досягають пікових значень, відбувається розширення населення за типом політичної активності; 4) санаційний, коли виникають можливості виходу із кризи, відбувається пом'якшення кризових процесів. Доведено, що на кожному етапі утворюється власний тип політичної ситуації: на продромальному етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя; на маніфестативному етапі утворюється кризова ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних інститутів; на кульмінаційному етапі кризова ситуація трансформується в стабілізовану кризову ситуацію, яка характеризується припиненням зниження рівня добробуту населення, з'являються тенденції до поживлення в різних сферах суспільного життя; на санаційному етапі складається післякризова ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи.

Ключові слова: кризове управління, зона біфуркації, етапи політичної кризи, кризова ситуація, керування проблемами, бенчмаркінг, реформа, революція

Цитування: Ставченко С. Динаміка політичних криз: управлінсько-технологічний вимір. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 82 - 87.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.04.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

Вступ.

Українське суспільство сьогодні знаходиться в стані глибоких духовно-культурних, політичних і соціально-економічних трансформацій. Особливої гостроти набувають процеси модернізації політичної системи, яка має бути адаптована до проголошених цілей – побудови демократичної, соціальної і правової держави. Трансформаційні процеси, що останніми роками відбуваються в усіх сферах суспільного життя, призвели до сутнісних змін у духовно-культурній та інституційній структурі українського соціуму, масовій політичній свідомості та корінним чином позначилися на поширенні у громадянському суспільстві політичних практиках. Об'єктивний характер політико-системних змін у сучасній Україні, демократична сутність суспільних перетворень зумовлюють необхідність осмислити досвід провідних країн світу з усталеними демократичними традиціями та розвиненими деліберативними механізмами соціально-політичної взаємодії.

У політичній практиці сучасної України мають місце кризові явища, пов'язані з процесами демократичного розвитку країни, трансформацією політичної системи. Проте в умовах війни Росії проти України, розпочатої у лютому 2022 р., гранічно загострюються кризові явища, що значно ускладнює демократичні перетворення. За цих обставин значно ускладнюється кризове управління, навіть з'являється концепція управління через кризу, а також відповідні поняття «керованого конфлікту» та «керованої кризи» в сфері політики. По суті, ідея технологічності та керованості політичної кризи визначила нові напрямки в дослідженні політичного менеджменту XXI ст. І саме ці напрямки на сьогодні можна розглядати як найбільш перспективні в політичній науці.

Кризове управління в політиці являє собою комплекс організаційних дій з мінімізації дисфункціональних чинників для тієї чи іншої системи, що здійснюється на передкризовому, кризовому і посткризовому етапах, і включає моніторинг інформації, координацію, прийняття рішень, внутрішні і зовнішні комунікації. Причини і наслідки кризи можуть розташовуватися на мікро- (локалітет), мезо- (регіон) і макрорівні (держава) політичного простору (від особистісного до соціетального), проте кризове управління завжди здійснюється на мезорівні організацій і соціальних мереж. Особливі форми управлінських відносин і механізми, що застосовуються в кризовому управлінні, вимагають на сьогоднішній день окремого розгляду і наукового осмислення. Ці дослідження можуть мати прикладне значення для застосування на різних рівнях – глобальному, загально-суспільному, регіональному, локальному.

Динамічний аспект політичних криз з тією чи іншою аналітичною глибиною досліджувався такими відомими вітчизняними науковцями, як С. Вонсович (Вонсович, 2013), К. Гаврилюк (Гаврилюк, 2018), Г. Зеленько (Зеленько, 2021), І. Іщенко (Іщенко, 2012),

Р. Ключник (Ключник, 2015), Ю. Мацієвський (Мацієвський, 2008), Т. Пояркова (Пояркова, 2015), Г. Щедрова (Щедрова, 2018) та ін. Водночас, незважаючи на комплексне висвітлення окремих істотних аспектів, на сучасному етапі розвитку політичної науки стан розробленості динамічних аспектів криз в умовах демократичних політичних систем ще не набув завершеного вигляду.

Метою дослідження є розкриття управлінсько-технологічного змісту динамічного аспекту політичних криз в умовах демократичного процесу.

Результати дослідження.

Політична криза (в контексті розвитку демократичних політичних систем) являє собою такий стан політичних відносин, який характеризується нестабільністю, руйнуванням елементів існуючого політичного порядку, системних параметрів, норм і правил та невизначеністю результатів будь-якої політичної дії, що за умов її (кризи) розгортання та поглиблення може привести до дисфункції (і навіть зупинки функціонування) політичної системи в цілому та/або окремих її інститутів, втрати легітимності інституційних та змістовних елементів політичної системи.

У цілому політичну кризу можна розглядати як природну фазу розвитку політичної системи або її окремих підсистем. У цьому аспекті політичну кризу доцільно витлумачувати в категоріях синергетичного підходу як зону біфуркації, яка, з одного боку, є моментом дезорганізації політичної системи, переходом її до хаотичного стану розвитку, де руйнується порядок, а з іншого – є фактором організації політичної системи та її самоорганізації, спричиняючи становлення нового порядку. Як відомо, в синергетиці функція кризи розглядається у послідовному категоріальному ряді: «суперечність – протиріччя – конфлікт – криза – катастрофа – біфуркація». Тобто із синергетичного погляду у кризі поєднуються конструктивні та деструктивні функції. Відповідно до синергетичного підходу політична криза, з одного боку, є станом дестабілізації політичної системи, що пов'язана з дисфункцією даної системи або її елементів і виникає в зоні біфуркації, де накопичення протиріч досягає пікових значень, а з іншого – є критичним станом політичної системи, задає напрямок переходу з хаосу (дезорганізації) до порядку (рівноваги).

Політико-процесуальний вимір кризового управління передбачає розгляд політичної кризової ситуації у динаміці, оскільки політична криза є наслідком попередніх станів розвитку політичної системи і поєднує в собі згасання попередньої та появу нової якості системи. Динаміка політичних криз у контексті розвитку демократичних політичних систем обумовлена стадіальністю цього процесу. Узагальнюючи підходи щодо стадій (етапів) розгортання кризових явищ, представлених у працях С. Жунга (1972), Н. Огастіна (2005), С. Фінка (Fink, 1986), Р. Хіта (2002) та ін., пропонуємо виділяти чотири етапи розгортання кризової ситуації в

контексті розвитку демократичної політичної системи: 1) продромальний (від грец. *πρόδρομος* – той, хто біжить попереду, передвісник) або латентний, прихований; 2) маніфестативний; 3) кульмінаційний; 4) санаційний.

На продромальному етапі в надрах політичної стабільності визрівають передумови майбутньої кризи, яка ще непомітна, проте вже спостерігається зниження активності, гальмування оновлення, наростання негативних прихованих тенденцій, тобто накопичується ентропія (від грец. *έν* – «в, у», *τροπή* – «поворот», «перетворення»), дезорганізаційні, хаотичні тенденції. На цьому етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя (і перш за все в економічній). У цей час формуються сторони конфлікту та виробляються взаємні вимоги. Якщо консенсусу між ними досягнути не вдається, то відбувається подальше загострення конфлікту. Зниження соціальної (політичної) напруженості шляхом усунення причин незадоволення може сприяти стабілізації існуючої політичної ситуації та недопущенню її трансформації у кризову ситуацію. У протилежному випадку передкризова ситуація може призвести до становлення сформованої політичної кризи.

На маніфестативному етапі відбувається швидке загострення всіх протиріч, погіршення показників соціальної динаміки, активізація основних кризових процесів, які заходилися на попередньому етапі у сплячому режимі, накопичення руйнівних сил, порушується нормальне функціонування соціальних (політичних) інститутів, реалізується процес деінституціоналізації тощо. На цьому етапі утворюється кризова ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних (в т.ч. політичних) інститутів, політична система опиняється в особливому стані, що визначається нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості соціально-економічними процесами, загостренням політичних конфліктів, наростанням критичної активності мас.

На кульмінаційному етапі спостерігається спад розвитку політичної системи, дисфункціональні процеси досягають пікових значень, відбувається розширення населення за типом політичної активності – одна частина впадає в своєрідну сплячку-анабіоз, намагається перечекати кризу, знижує свою політичну активність, друга – на основі зниження рівня задоволення потреб, відкладання споживчого попиту тощо пристосовується до політичних реалій, що склалися, третя – підвищує свою політичну активність, освоює нові види політичної діяльності, пропонує нововведення і способи ефективного виживання, четверта – включається в різні опозиційні форми політичної боротьби (конвенціональні або неконвенціональні). На цьому етапі кризова

ситуація трансформується в стабілізуючу кризову ситуацію, при якій зниження рівня добробуту населення припиняється і з'являються тенденції до поживлення в різних сферах суспільного життя та зростання добробуту населення.

На санаційному етапі виникають можливості виходу із кризи, відбувається пом'якшення кризових процесів, поступово зникає страх, з'являється оптимізм, відбувається інтенсивне оновлення політичної системи і зростання ефективності від нововведень. На цьому етапі складається післякризова ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи. У випадку неуспіху післякризова ситуація переходить у катастрофічну ситуацію, що призводить до руйнування окремих соціальних (політичних) інститутів і навіть до краху політичної системи в цілому. Тобто на етапах сформованої кризи протидіючі сторони намагаються розв'язати проблеми більш жорсткими способами. Сформована політична криза призводить до неоднозначних наслідків: вона може перейти або в післякризовий стан, який також є конфліктним, але цілком керованим, або в соціальну (політичну) катастрофу.

Отже, в контексті розвитку демократичної політичної системи доцільно виокремити типи політичної ситуації, які узгоджуються з етапами розгортання кризової ситуації. Зокрема, можна зазначити, наступне:

- на продромальному етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя (і перш за все в економічній);

- на маніфестативному етапі утворюється кризова політична ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних (в т.ч. політичних) інститутів, політична система опиняється в особливому стані, що визначається нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості соціально-економічними процесами, загостренням політичних конфліктів, наростанням критичної активності мас;

- на кульмінаційному етапі кризова політична ситуація трансформується в стабілізуючу кризову політичну ситуацію, при якій зниження рівня добробуту населення припиняється і з'являються тенденції до поживлення в різних сферах суспільного життя та зростання добробуту населення;

- на санаційному етапі складається післякризова політична ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи.

Відповідно до виокремлених загальних етапів розгортання політичної кризи пропонуємо виділяти такі підвиди кризового управління:

- 1) передкризове політичне управління, яке здійснюють для своєчасного виявлення та вирішення проблем (ухвалення рішень) для запобігання кризи;

2) управління в умовах політичної кризи, що визначає стабілізацію нестійких станів і збереження керованості політичної системи;

3) управління процесами виходу з політичної кризи, яке здійснюють для мінімізації втрат і втрачених можливостей під час виведення політичної системи із кризового стану (Сапа, 2009).

На етапі передкризового політичного управління частіше всього застосовується технологія управління політичними проблемами, яка передбачає розуміння, мобілізацію, координацію і підпорядкування всіх функцій планування політичної стратегії і тактики, всієї майстерності публік рилейшнз досягненню єдиної мети – активної участі в розробці політики по відношенню до громадськості, від якої залежить доля людей та політичного інституту (Ставченко, 2014а). На цьому етапі можна виділити такі елементи управління політичними проблемами: передбачення політичних проблем; селективна ідентифікація політичних проблем; увага до сильних і слабких місць політичної системи чи окремої її підсистеми, окремого політичного інституту; планування політичних дій у напрямку «ззовні всередину»; орієнтація на отримання певних політичних зисків; складання графіка дій з вирішення виявлених політичних проблем; підтримка з боку політичного керівництва.

На етапі передкризового політичного управління свою ефективність демонструє технологія політичного бенчмаркінгу, яка передбачає систематичний пошук і впровадження найкращих практик, що можуть привести до покращення і вдосконалення системи передкризового політичного управління, підвищення її ефективності (Ставченко, 2014б). У контексті реалізації передкризових стратегій в умовах демократичних політичних систем можна виокремити такі рівні політичного бенчмаркінгу:

1) організаційний, де він використовується для покращення внутрішнього середовища і виступає здебільшого як внутрішній контроль;

2) секторальний (міжорганізаційний), де увага приділяється проблемам конкуренції між суб'єктами політичного управління і налагодження співпраці з партнерами з інших секторів;

3) загально-суспільний, метою якого є покращення зовнішнього середовища політичної системи шляхом застосування «м'яких» форм регулювання політики, заснованої на моніторингу та координації, або управління за посередництвом переконання, вибору та поширення.

На етапах управління в умовах політичної кризи і виходу з неї можливі дві основні стратегії – реформа і революція. Якщо реформа пов'язана з глибоким перетворенням політичних, економічних і соціальних відносин, які проводяться суб'єктами політичного управління з метою якісного оновлення політичної системи та / або її окремих підсистем, політичних інститутів, то революція як стратегія виходу із політичної кризи передбачає докорінну якісну зміну в розвитку політичної системи. Під

час революції відбувається процес делегітимації влади, що уособлює закони старого порядку, тим самим ведеться боротьба за делегітимацію старого та легітимацію нового режиму (або його уособлень) в масовій свідомості.

Зрозуміло, що більш «м'якою» стратегією виходу з політичної кризи є реформа. Вона може бути реалізована за одним із двох узагальнених варіантів:

а) технократичним (бюрократичним), який спрямований на послідовну зміну практик кризового політичного управління на основі технологій, спрямованих на підвищення ефективності політичної діяльності, створення процедур, покликаних «налаштувати» імпортовані з провідних країн політичні механізми до умов реципієнта, що веде до створення численних формальних модернізаційних проектів, де головна роль належить бюрократії;

б) інкрементальним, який зосереджує зусилля реформаторів на стратегії малих кроків, які не дають змоги зробити великі помилки – тут перевага надається інститутам, що здатні управляти змінами інших інститутів, наголос робиться на невеликих інституціональних інноваціях, без довгострокових цілей

Реформа як стратегія виходу із політичної кризи володіє потужним модернізаційним потенціалом, який може бути реалізований за одним з таких сценаріїв:

- інновація, коли політична система знаходить нові ресурси для вирішення проблем, які переводять її у кризовий процес;

- спрощення, коли вихід із кризової траєкторії відбувається за рахунок використання вже існуючих ресурсів, що й приводить до їх вичерпування;

- зависання (капсулювання), що характеризується переходом політичної системи в такий стан, коли заради виживання вона виходить з кризового стану за рахунок перенесення проблем у часі і просторі, де ціною стає чітка ієрархічність, непрозорість соціальних зв'язків, відчуженість політичної еліти;

- руйнування, коли політична система досягає кінцевої точки схуднення ресурсів.

Висновки. У проведеному дослідженні розкрито процесуально-динамічні особливості управління політичною кризою в умовах демократичних політичних систем. Політико-процесуальний вимір кризового управління передбачає розгляд кризової ситуації у динаміці, оскільки політична криза є наслідком попередніх станів розвитку політичної системи і поєднує в собі згасання попередньої та появу нової якості системи.

Динаміка політичних криз у контексті розвитку демократичних політичних систем обумовлена стадіальністю цього процесу. Зокрема, запропоновано виділяти такі етапи (стадії) розгортання кризової ситуації в контексті розвитку демократичної політичної системи: 1) продромальний, коли в надрах політичної стабільності визрівають передумови майбутньої кризи, яка ще непомітна, проте знижується активність, гальмується оновлення, нарастають

негативні приховані тенденції, тобто накопичується ентропія, дезорганізаційні, хаотичні тенденції; 2) маніфестативний, коли відбувається швидке загострення всіх протиріч, погіршення показників соціальної динаміки, активізація основних кризових процесів, які заходилися на попередньому етапі у сплячому режимі, накопичення руйнівних сил, порушується нормальне функціонування соціальних (політичних) інститутів, реалізується процес деінституціоналізації тощо; 3) кульмінаційний, коли спостерігається спад розвитку політичної системи, дисфункціональні процеси досягають пікових значень, відбувається розшарування населення за типом політичної активності – одна частина впадає в своєрідну сплячку-анабіоз, намагається перечекати кризу, знижує свою політичну активність, друга – на основі зниження рівня задоволення потреб, відкладання споживчого попиту тощо пристосовується до політичних реалій, що склалися, третя – підвищує свою політичну активність, освоює нові види політичної діяльності, пропонує нововведення і способи ефективного виживання, четверта – включається в різні опозиційні форми політичної боротьби (конвенціональні або неконвенціональні); 4) санаційний, коли виникають можливості виходу із кризи, відбувається пом'якшення кризових процесів, поступово зникає страх, з'являється оптимізм,

відбувається інтенсивне оновлення політичної системи і зростання ефективності від нововведень.

На кожному із виокремлених етапів утворюється власний тип політичної ситуації: на продромальному етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя (і перш за все в економічній); на маніфестативному етапі утворюється кризова ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних (в т.ч. політичних) інститутів, політична система опиняється в особливому стані, що визначається нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості соціально-економічними процесами, загостренням політичних конфліктів, наростанням критичної активності мас; на кульмінаційному етапі кризова ситуація трансформується в стабілізуючу кризову ситуацію, при якій зниження рівня добробуту населення припиняється і з'являються тенденції до поживлення в різних сферах суспільного життя та зростання добробуту населення; на санаційному етапі складається післякризова ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вонсович С. Г. Особливості транзиту в умовах кризовості політичної системи: теоретичний аспект. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6 (4). С. 122–125.
- Гаврилюк К. К. Етапи та фактори розвитку політичної кризи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер.: Питання політології. 2018. Т. 33. С. 60–64.
- Жунг С. Системное управление организацией. М.: Советское радио, 1972. 454 с.
- Зеленько Г. Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст. *Політичні дослідження*. 2021. № 2. С. 33–61.
- Іщенко І. В. Політичні інститути у період нестабільності: синергетичний підхід. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 4 (1). С. 80–83.
- Ключник Р. М. Криза як чинник розвитку політичної системи : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.
- Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6 (33). С. 16–29.
- Огастин Н. Р. Как выбраться из кризиса, который вы пытались предотвратить. *Управление в условиях кризиса*. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. С. 9–40.
- Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України : причини виникнення та засоби подолання : монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 351 с.
- Сапа Н. В. Теоретико-методологічні засади механізму антикризового державного управління. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С. 106–116.
- Ставченко С. В. Керування проблемами як різновид превентивних технологій антикризового управління в політиці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2014, т. 22, вип. 24 (1). С. 99–106.
- Ставченко С. В. Політичний бенчмаркінг як складова антикризової стратегії держави. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2014. № 12 (116). С. 53–57.
- Хіт Р. Кризовий менеджмент для керівників / пер. з англ. Р.Л. Ткачук, С.М. Рябчук, Н.І. Мішеніна. Київ: Всеуито; Наукова думка, 2002. 566 с.
- Щедрова Г. П. Політична криза: структурно-функціональний аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139 (3). С. 7–11.
- Fink S. Crisis Management: Planning for the Inevitable. New York : American Management Association, 1986. 245 p.

REFERENCES

- Fink, S. (1986). *Crisis Management: Planning for the Inevitable*. New York: American Management Association.
- Havryliuk, K. K. (2018). Etapy ta faktory rozvytku politychnoi kryzy [Stages and Factors of Political Crisis Development]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Pytannia politolohii*, 33, 60-64.
- Ishchenko, I. V. (2012). Politychni instituty u period nestabilnosti: synerhetychnyi pidkhid [Political Institutions in Times of Instability: a Synergetic Approach]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 4 (1), 80-83.
- Khit, R. (2002). *Kryzovi menedzhment dlia kerivnykiv* [Crisis Management for Managers]. Kyiv: Vsevyto; Naukova dumka.
- Kliuchnyk, R. M. (2015). Kryza yak chynnyk rozvytku politychnoi systemy [Crisis as a Factor in the Development of the Political System]. *Avtoreferat dysertatsii ... kandydata politychnykh nauk*: 23.00.02. Dnipropetrovsk.
- Matsiievskiy, Yu. (2008). Deiakie aspekty vyvchennia fenomena kryzy u politychnykh doslidzhenniakh [Some Aspects of Studying the Phenomenon of Crisis in Political Research]. *Politychnyi menedzhment*, 6 (33), 16-29.
- Ogastin, N. R. (2005). Kak vybratsya iz krizisa, kotoryj vy pytalis predotvratit [How to Get Out of the Crisis You Were Trying to Prevent]. *Upravlenie v usloviyakh krizisa* (pp. 9-40). Moscow: Alpina Biznes Buks.
- Poiarkova, T. K. (2015). Kryzovi syndrom modernizatsii nezalezhnoi Ukrainy: prychyny vynyknennia ta zasoby podolannia [Crisis Syndrome of Modernization of Independent Ukraine: Causes and Means of Overcoming]. *Monohrafiia*. Sumy: Universytetska knyha.
- Sapa, N. V. (2009). Teoretyko-metodolohichni zasady mekhanizmu antykryzovoho derzhavnoho upravlinnia [Theoretical and methodological principles of the mechanism of anti-crisis public administration]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA*, 38, 106-116.
- Shchedrova, H. P. (2018). Politychna kryza: strukturno-funktsionalnyi aspekt [Political Crisis: Structural and Functional Aspect]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 139 (3), 7-11.
- Stavchenko, S. V. (2014b). Politychnyi benchmarkinh yak skladova antykryzovoi stratehii derzhavy [Political Benchmarking as a Component of the State's Anti-crisis Strategy]. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 12 (116), 53-57.
- Stavchenko, S. V. (2014a). Keruvannia problemamy yak riznovyd preventyvnykh tekhnolohii antykryzovoho upravlinnia v politytsi [Problem Management as a Kind of Preventive Technologies of Crisis Management in Politics]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Sotsiolohiia. Politolohiia*, 22, 24(1), 99-106.
- Vonsovych, S. H. (2013). Osoblyvosti tranzytu v umovakh kryzovosti politychnoi systemy: teoretychnyi aspekt [Peculiarities of Transit in the Conditions of Crisis of Political System: Theoretical Aspect]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 6 (4), 122-125.
- Zelenko, H. (2021). Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychyny ta zmist [Crises of Political Development in Ukraine: Causes and Content]. *Politychni doslidzhennia*, 2, 33-61.
- Zhung, S. (1972). *Sistemnoe upravlenie organizatsiej* [System Management of the Organization]. Moscow: Sovetskoe radio.